

Кризите – опит за диалектико-холистичен подход към тях

проф. д.ик.н. Велчо Стоянов

Несъвършеният (разумен) човек е обречен да живее в несъвършено общество” – (с допълнението, че е обречен и да се бори и стреми към неговото усъвършенстване).

Робърт Дал

Никога човечеството не е било изправяно пред толкова опасности и заплахи... Историческият враг на човечеството е човекът.

Ал. Кинг, Б. Шнайдер

Резюме: В статията се прави опит към кризите да се подходи по Хердеровски, т.е. на една по-широка историческа, теоретична и диалектико-холистична основа. Имаме предвид и двата основни вида кризи – природните и социалните. Акцентът, по обясними причини, е върху социалните кризи и икономическите – в частност, като основното внимание е насочено към глобалната финансово-икономическа криза, стартирала през 2007/2008 г. В САЩ и обхванала (почти) целия свят.

Ключови думи: диалектико-холистичен подход, социална криза, икономическа криза, фундаментална криза, среден (благороден) път.

JEL: B41.

I.

От най-горещи времена до днес визията за света и неговото бъдеще е била негативно-апокалиптична или позитивно-оптимистична. През отделните исторически периоди е доминирала едната или другата от тях. За съжаление и през последните десетилетия започна да взема превес негативно-апокалиптичната представа за бъдещето на света¹, която има както природни, така и социални мотиви и основания. Впрочем, посочените две противоположни визии/представи за бъдещето на света са израз и проявление на основополагащи горещи принципи – Ин и Ян, „фундаменталния дуализъм“², „великата диалектика“³, която, за съжаление, много често се приема госта ограничено (като се свързва главно с Хегел и Маркс) и се недооценява нейният горещ произход и универсално значение. Посочените принципи (Ин и Ян, дуализмът или диалектиката) изразяват не само антиномно противопоставяне, но и единство. Установено е, че

¹ Някои автори дори считат, че животът на земята по „изначално споразумение“ е прегодаван само и изцяло на Дяволско-сатанински сили. Вж. Стоянов, Цв., Идеи и мотиви за отчуждението в западната литература, изд. „Наука и изкуство“, С., 1973, с. 144.

² Форчън, Д., Космическата доктрина, С., 1998, с. 31.

³ Тарнас, Р., История западного мышления, пер. с англ., Москва, 1995, с. 9 (и с. 15, където се споменава за „космически противоположности“).

светът е изключително сложно антиномно съчетание от безкрайни разнообразни форми на единната енергия, наричан още фин или невидим свят. Аналогия би могло да се потърси в невидимата електрическа енергия, която се превръща в осезаема светлина, топлина, звук, образ, сила и пр. Нека все пак да назовем основополагащите антиномни категории, явления и процеси:

- На Вселенско (космическо) равнище – *Големият Взрив* (който е обусловил появата на Вселената и нейното разширяване, а така също реда и хармонията в нея, като по този начин са създадени условия за живот, вкл. и разумен) и очакваното (след около 12 млрд. години – според Стивън Хокинг и други физици) *Голямо свиване* (което, от своя страна, ще провокира обратните процеси – безреגיע, ентропия, хаос, унищожаване на всички възможни форми на живот);
- На възможно най-ниско структурно равнище – елементарната частица, която има своята (Ин и Ян или дуалистично-диалектическа) противоположност – античастицата, т.е. „всяка елементарна частица има свой аналог – античастица с противоположни характеристики“⁴.

Върховното духовно същество – Бог, също има своята противоположност – Дяволът/Сатаната, като първият е носител на „доброто“, а вторият – на „злото“.

Можем да споменем още за *светла и тъмна материя* (Природа), за мъжкото и женското начала, за материя и антиматерия и пр., и пр. – безброй Ин и Ян или дуалистично диалектически антиномии, или про-

явления на *фундаменталната дуалност*, на *великата диалектика*, характерни за всички – без изключение – неща, явления и процеси, на възможно най-широка (Вселенска или космическа) основа.

Безкрайното дуалистично-диалектическо разнообразие обаче се намира във всеобща или тотална връзка и зависимост. С други думи, дуализмът-диалектиката и холизмът са универсални принципи или, както е казал един от титаните на европейската научна мисъл (оказал влияние върху други двама титани на мисълта – Гюте и Хегел!) – Йохан Готфрид фон Хердер, „единство в различията“ и „различия в единството“...

Следователно, „светът е всъщност едно примирение между противоположни сили... и тези противоположни сили не внасят объркване, а хармония в света“⁵; дори „в дуализма *смърт-живот* има хармония..., смъртта е живот..., животът е безкраен“⁶. За Рабингранат Тагор „хармонията е между индивида и Всемира... и когато някой не разбира рождеството си със света..., ако е оставен да живее... само със своето Аз, това би било най-лош затвор за него“⁷. Неслучайно Аристотел нарича човека *обществено-политическо животно*, което единствено обаче притежава не само материално-биологично тяло, но и дух, интелект, разум, който – по общо признание, е несъвършен. Именно той обаче, според Негово светейшество Далай Лама, е „виновникът“ за всички беди и нещастия на човека, но в същото време е и „оръжието“ за преодоляването им⁸. Очевидно е, че дуализмът или диалектиката и холизмът са навсякъде и във всички.

⁴ Чозун, М., *Паралелната Вселена*, Изд. НЕМ-Медиа, С., 2004, с. 253.

⁵ Тагор, Р., Садхана. Пътят към съвършенството, Изд. „Терзиев и синове“, С., 1994, с. 96.

⁶ Пак там, с. 23, 37, 85.

⁷ Пак там, с. 23, 69.

⁸ Н.СВ. Далай Лама, *Четирите благородни истини*, Изд. „Мириам“, С., 2000, с. 137-138, 144, 146, 148 и др.

Разбира се, привържениците на позитивно-оптимистичната визия за света не могат да отречат, че неговото възходящо развитие е свързано или по-скоро съпроводено от кризи (вкл. катастрофи и катаклизми). Смята се, че гумата „криза“ (която има общ корен с „критика“) има за първоизточник гръцката гума „кринейн“, означаваща нещо като отделяне, разлагане, разпадане, промяна⁹ на определено състояние или статукво, нарушаване на изградена хармония и провокиране на ентропия, безредие, хаос. Известно е, че редът, порядъкът, хармонията в природата са постигнати в продължение на милиарди години, но по една или друга причина продължават да се нарушават от кризи, катастрофи и катаклизми, дори се счита, че в далечни галактики се извършват процеси, които отдавна са се случили в нашата галактика. Някои физици твърдят, че има места в необятната Вселена¹⁰ (чийто „диаметър“ се пресича от светлинен лъч за милиарди светлинни години!), където продължават да се случват събития, подобни на Големия взрив. Очевидно в случая става дума за природни кризи, катастрофи и катаклизми с космически измерения. Вече се говори за паралелна, дори за многобройни Вселени с различни измерения; космическата физика заприлича на научна фантастика...

С появата на разумното същество – човек, започва нова ера, така да се каже, ако не в развитието на цялата Вселена, то поне на част от нея. Човекът, както го е дефинирал още Аристотел, е социално-политическо животно. **Хората не живеят като Робинзоновци, а на групи, „стага“, в рамките на общности,** включително и днес, макар че някои съвременни крайни не-

олиберали издигат индивидуализма-егоизма като по-висока ценност от колективизма-алтруизма, което противоречи на историята и на същността на човека.

Първоначално, както всички останали животински видове, човекът също пасивно се е приспособявал към природата и предлаганите от нея условия на живот. След като обаче е преодолял пещерно-събиращия период и е започнал да отглежда растения и да опитомява животни, той започнал нов качествен етап в своето развитие – традиционната епоха на земеделието, животновъдството и занаятите, продължила 10-12 хилядолетия. Характерно е, че през тази епоха започва активното му приспособяване към майката-Природа, но без да се влиза в конфликт с нея, епоха на органичен, еднообразен и ограничен в рамките на имението и населеното място, респ. регион, живот. В рамките на поколения почти нищо не се е променяло, а отношенията между хората са били приблизително като между деца – наивно-искрени и сърдечни, на които се противопоставя граматният, студен, зловец и отчуждаващ граг, т.е. новата цивилизация, характерна със своето отчуждение или алиенация и покварени нрави. На тази основа се заражда копнежът по „природното състояние“ на човека и възниква девизът на Русо „Назад към природата!“, който по-късно се споделя от романтиците, но има последователи и до днес. Те се увеличават главно под формата на „зелени“ партии и екологични движения.

Новото пазарно-капиталистическо общество разруши латаргията на традиционното земеделско-животновъдно и за-

⁹ Вж. Стоянов, Цв., цит. съч.

¹⁰ Известният философ А. Којре (автор на четиритомната „Всеобща история на науката“) пише, че „макар и да няма граници, Вселената не е безгранична“ – Којре, А., Очерки теории философской мысли, пер. с фр., Изд. „Прогресс“, М. 1985, с. 17.

наятчийско общество, „имплантира“ му нарастващ динамизъм и прогрес, но наруши хармонията му. Това нарушение на хармонията в рамките на социума започва да се назовава социална криза, която се оказва съществен недъг на пазарно-капиталистическото общество.

Следователно можем да разграничим **два вида кризи** (катастрофи и катаклизми): **природни и социални. От своя страна социалните кризи се разграничават на:**

- социално-политически;
- социално-икономически;
- социално-културни или духовно-културни, включително религиозни и етично-морални, които от дълго време са с нарастваща актуалност. Все по-актуална става и демографско-ресурсната криза, пророкувана още от Т. Малтус (XVIII в.). Впрочем, оказва се, че той не е оригинален, доколкото подобни на неговите идеи е лансирал древнокитайският мислител Шан-Ян още през IV в. пр.н.е.¹¹ „Нищо ново под слънцето“, както казват философите, но тяхна е и сентенцията, че „всичко тече, всичко се променя“. И едните, и другите са прави – диалектика!

Безспорно е, че „човечеството винаги е преживявало кризи – религиозни, нравствени, политически, икономически. Откакто капитализмът взе властта, кризата като че ли е естественото му състояние“¹². Нито посочените от Ж. Атали, нито споменатите от мен изчерпват обаче нарастващия каталог от кризи, тъй като и рис-

ковете, които ги обуславят, нарастват. Неслучайно У. Бек написа специална книга, озаглавена „Световното рисково общество“ (С., 2001). Говори се и се пише още за криза на доверието¹³, криза на идентичностите¹⁴ и пр. Дори се твърди, че „нашият свят преминава през **фундаментална криза**“¹⁵, която е по-скоро тотална (или всеобща, всеобхватна), а състоянието на света се характеризира като своеобразна „агония“¹⁶; за френските философи Е. Чора и Р. Гедон той (светът) се е превърнал в „хаос“, дори в „нов аг“¹⁷. Според един от докладите на Римския клуб „налице е опасен ход към един шизофреничен свят“¹⁸.

Дали цитираните характеристики и квалификации на съвременния свят са реалистични, или пресилени, би могло да се спори, но самият факт, че те битуват в литературата, е обезпокоителен. Притеснително е и това, че цитираните характеристики, оценки и квалификации за превръщане на кризите в тотално явление, хаос и нов рег не е направено от случайни, а от известни и авторитетни автори, дори от институции със световно значение.

Ако се опитаме да синтезираме причините за възникването и проявлението на кризите и на социалните кризи в частност, ще стигнем до нарушена хармония, на която са обръщали особено или специално внимание древните автори, особено азиатските. Става дума за нарушена хармония както в рамките на социума (в отношенията между хората), така и между социума, от

¹¹ Вж. История мировой философии, изд. АСТ, Астраль Хранител, Москва, 2007, с. 25.

¹² Атали, Ж., Кризата, а след това?, изд. „Рива“, С., 2007, с. 13.

¹³ Вж. О’Хара, К., Доверието. Новата криза на обществото, С., 2004.

¹⁴ Вж. Динков, Д., Неидентичности в постмодерния свят, изд. „Авангард прима“, С., 2011.

¹⁵ Декларация за световен етос, Парламент на световните религии, 04.09.1993 г. Чикаго, САЩ, изд. „КХ“, С., 2005, с. 3.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Сборник работ западних философов XX-XXI в., изд. „Алгоритм“, Москва, 2007, с. 134 и с. 154.

¹⁸ Кинт, Ал. и Б. Шнайдер, Първата глобална революция, ВИК „Св. Георги Победоносец“, С., 1992, с. 112.

една страна, и природната среда, от друга страна, между социума и Майката-Природа, както са я наричали древните, а и след тях главно, но не само, романтиците-органисици.

Що се отнася до природните кризи, при тях действат обикновено „чисти“ природни сили и фактори. Има обаче една с нарастващо значение и мащаби криза – екологичната, за която трудно може да се каже доколко е природна и доколко социална. В демографските кризи също има както природен, така и социален компонент. Смесени компоненти могат да се открият и в други кризи – една суша или наводнение могат да се окажат и със сериозни социални последици. Видяхме неотдавна (2010 и 2011 г.), че изригването на един вулкан може да парализира въздушния транспорт почти в цяла Европа и да предизвика верига от социални проблеми.

Едва ли има място за съмнение и спор, че социалните кризи са взаимосвързани. Оказа се обаче, че е налице връзка и зависимост и между природните и социалните кризи. Именно в този смисъл говорим за **холистичен подход** към тях. Той е родствен с „пантеистичната идея за всеединството на света“, ... с Гютевата и Хердгерова концепция за **пълна родственост между човека и целия природен свят**¹⁹, който урбанизацията, технологиите и цивилизацията (съвременната) превръщат във все по-неуютно място за пълноценен живот. Определен „принос“ в това отношение безспорно имат и вездесъщите стоково-парични или стоково-пазарни отношения, които материализираха и „осребриха“ вза-

имоотношенията между хората в максимална степен и така съдействаха за тяхното духовно обедняване и отчуждаване.

Суперматериализирането, опредметяването, дехуманизирането, отчуждението се приписват като пасив на пазарната цивилизация главно от Русо насетне, но не само от романтиците. Те имат дори и съвременни последователи.

II.

Темата „кризи“ е прекалено широка. Дотук накратко искахме да изтъкнем връзката и зависимостта между тях (Включително между природните и социалните кризи) в холистично-пантеистичен аспект и в съответствие с Хердгерова-Гютевата концепция за органическата връзка между човека и целия природен свят, чийто корен е в източните религии и философии, които имат за основа *Упанишадите* (Свещени книги, основополагащи за брахманизма. Извеждат в мистико-спекулативна форма основни идеи, заложили във Ведите, Брахманите и Араняките; представляват апогей на религиозно-философското мислене на индийците – бел. ред.).

Доста широка е и темата за социалните кризи. Между тях най-актуална засега е възникналата през 2007/2008 г. и продължаваща да бушува **глобална финансово-икономическа криза**, която Макс Оте доста точно предсказва²⁰, а Ж. Атали я характеризира като „по-дълбока, по-брутална, по-мащабна ... и (вероятно) по-продължителна (около 10 години) ... от всички предходни“²¹.

¹⁹ Стоянов., ЦВ., цит. съч., с. 248.

²⁰ Вж. Оте, М., Кризата идва. Новата световна икономическа криза и как да се подготвим за нея. Оригиналът бе публикуван в Германия през 2006 г., но е пропуснато да се отбележи кога е преведена и издадена у нас.

²¹ Атали., Ж., цит. съч., с. 10 и с. 13.

Икономическите кризи обикновено се свързват с цикличността на социално-икономическото развитие, която е заимствана от цикличността на Природата. За цикличност се говори и пише от най-дълбока древност. В древен Китай са считали, че циклите на доброто управление следват през около 500 години. Н. Кондратиев лансира и обосновава през 30-те години на миналия век идеята за дългите цикли от 50-годишен период. Цикличността се свързва главно с пазарно-капиталистическото общество, в което кризите са „нормално“, дори постоянно и тотално състояние, но по-мощните от тях, световните, респективно глобалните, се случват не чак толкова често и именно те имат подчертано цикличен характер.

Прието е, че до сега пазарно-капиталистическите общества са споходени от три големи икономически кризи – 1840 г., 1929/1932 г. и настоящата, започнала 2007/2008 г., като цикълът между първата и втората е от 90 години, а между втората и третата – 60 години. Между посочените три световни кризи е имало твърде голям брой „малки“ и „средни“ кризи.

За кризите въобще и за кризата 1929/1932 г. е писано твърде много, включително от патриарха на икономическата наука (както го наричаха) – Джон Кенет Голбрайт. Общо взето факторите и причините за тях са известни, но новата глобална финансово-икономическа криза се подготви и прояви при съвсем нови условия, които не са били характерни и типични за Великата депресия от 1929/1932 г., като например:

Първо, окончателно бе премахнат златният стандарт (през 1971 г.) и покупателната сила на книжните или политическите пари – „кръгли икономически нули“ (по М. Фригман),

остана изцяло в ръцете на политиките, което превърна инфлацията в нормално ежедневие, дори и в мирно време.

Второ, новата криза се осъществи в рамките на висока степен на глобализация, особено в сферата на финансовите пазари, основните от които се намират в он лайн връзка и действат/функционират непрекъснато 24 часа в денонощието. Така свободните капитали безпрепятствено (без регулативен надзор) „препускат“ в мрежата кажи речи със скоростта на светлината, търсейки „по-уютно“ и по-доходно място за инвестиране.

Трето, осъществяване на т.нар. от Дж. Стиглиц „варварска“ приватизация (вкл. на т.нар. от класическата теория „естествени монополи“) както на национално, така и на местно (общинско) равнище. Класиците казваха, че за да не се реализира предимството на „естествените монополи“ от частни лица или група от такива, те следва да се стопанисват от държавата и общините. За съжаление обаче това изискване бе абсолютно пренебрегнато и частните „естествени монополи“ по същество се превърнаха в монополисти-терористи спрямо обслужваното от тях население, а и на по-широка основа. Правителствата вместо да защитават населението от монополите, напротив, го хвърлиха в лапите им. Ако беше жив А. Смит, вероятно щеше да квалифицира подобно действие като икономическо престъпление, щом цените на частните монополни продукти могат да достигнат 100 (сто) пъти „нормалното равнище“, а банковите лихви 21-70 %²².

Някой би възразил, че има и се прилагат държавни регулатори за цените на монополните услуги, но и „регулаторите биват „завладени“

²² Вж. Купър, Б., Тихи оръжия за безшумни войни, изд. „Хелиопол“, С., 2004, с. 43 и сл.

от тези, които се очаква да регулират”²³, пише Дж. Стиглиц, в чиято информираност и компетентност нямаме никакво основание за съмнение. Нещата не са очевидни, а очевидни – *Вашингтонският консенсус* не се загрижи за беззащитните потребители на услугите (и/или продуктите) на монополистите, а за печалбите на монополите – израз на „чист“ пазарен капитализъм.

Четвърто, неограничената приватизация бе съпроводена с бясна секюритизация или превръщането на всяка хартийка, изразяваща собственост и/или права върху имуществото, в ценна книга или иновативен финансов инструмент, който се включва във водовъртежа на спекулацията, на „спекулата върху спекулата“, на „кухата икономика“ (по Л. Търоу и П. Дракър), на средство за лесни и бързи печалби за едни, и загуби – за други.

Ако през 1636-37 г. на Амстердамската борса черните лалета са достигнали космическа цена (едно черно лале се е продавало на цена или срещу сума, с която е можело да се купи триетажна къща на Амстердамските канали), това все пак е било модно увлечение на супер богатите. Докато на съвременните финансови пазари, и особено на някои техни ниши, високата спекула е рутинно ежедневие. Неслучайно се заговори (още от Дж. М. Кейнс) за „хазартен“ или „казино“ капитализъм. И напълно основателно, тъй като при някои опционно-фючърсни сделки на деривати върху деривати не се разменят никакви инструменти, а непозналият/загубилият само изплаща премията/печалбата на познатия или спечелилия при сделката.

Пето, през 1929/1932 г. корпорациите все още не бяха това, което са днес, в смисъл, че съвременните глобални корпорации имат финансово-икономическа сила и

мощ, колкото една средно голяма държава, а най-големите корпорации са съизмерими по мощ с не повече от десетина държави. На глобална основа почти няма кой да ги надзирава и/или регулира, а на национално ниво е твърде трудно, още повече, че националните им правителства обикновено стоят зад тях.

Шесто, при миналите кризи не са били актуални или на мода офшорните зони, аутсорсингът, супер-спекулативните пазари, тероризмът, нелегалният трафик през границите на оръжие, наркотици, хора, а вече и на човешки органи, а така също и лобизмът, т.нар. публично-частно партньорство, корупцията, „политическата търговия“, „властовите доходи“ и пр. – Все нови широкомащабни явления или проявили се в максимална степен пороци на суперпазарния капитализъм.

Седмо, след 80-те години на миналия век се осъществи почти пълна дерегулация на финансовите пазари и на т.нар. „ганък Тобин“, който бе лансиран преди може би вече повече от 20 години, никои не му обръщаше внимание. Едва след настъпването на кризата се сетиха за него, т.е. за регулацията.

Разбира се изтъкнатите нови обстоятелства и моменти, при които настъпи новата глобална финансово-икономическа криза, не са изчерпателни, но те са твърде важни. Нека припомним още нещо, а именно:

а) В литературата все по-често се пише за целенасочени или управляеми кризи, за „капитализъм на бедствията“, за „шокова икономическа терапия“, приложена първоначално в Чили, а след това в Бразилия, Аржентина и Уругвай, или в т. нар. Южен конус през 70-те и 80-те години на миналия век. Идеологът

²³ Стиглиц, Дж., цит. съч.

на шоковата пазарна терапия не е полякът Л. Балцерович, а лидерът на Чикагската школа М. Фридмън и неговите съмишленици от посочените страни, завършили образованието си безплатно в САЩ, главно в Чикагския университет („момчетата от Чикаго“), където четат лекции тогава най-атрактивните преподаватели – М. Фридмън и неговият учител Август-Фридрих фон Хайек; Военните извършват политическите „революции“, а „момчетата от Чикаго“ – шоковите пазарно-икономически реформи (с активната помощ и подкрепа на САЩ, разбира се)²⁴;

б) От началото на 90-те години на миналия век вече е господстваща суперлибералната парадигма, според която пазарът е велик саморегулиращ се социален механизъм (подобно на екосистемите), който би могъл да поеме и много по-успешно да изпълнява множество функции, които са все още в ръцете на държавата, та дори и напълно да я замести. В такъв случай автоматично възниква въпросът: А кой ще замени държавата в политическия смисъл на думата? Тази роля като че ли биха могли да поемат корпорациите и да се установи за „Во веки веков“ тотална система на корпоративен капитализъм. Подобна идея в явен вид не се среща, но логиката на нещата я подсказва. Тогава би имало по-голямо основание да се говори за „край на историята“²⁵ (по Фр. Фукуяма).

Впрочем корпорациите осъществяват само такива дейности, от които имат текуща или бъдеща изгода, т.е. печалба. Така че би било въпрос на преценка от тяхна страна да поемат и изпълняват и военно-полицейски функции, което ще „натовару“ разходите им, или да си остане държавата да изпълнява само или главно тези функции, а финансира-

нето им пък да остане за сметка на общите данъчни плащания, които корпорациите по един или друг начин успяват да редуцират.

в) Неолибералите, които споделят крайни или фундаменталистско-либертариански възгледи, величаят, идеализират, абсолютизират и едва ли не обожествяват пазара като безпристрастен съдия и съвършен регулатор на икономическите отношения. Все пак обаче те не са правили опити (освен в рамките на т.нар. Вашингтонски консенсус) да се установи със закон или чрез Конституцията „пазарен борг“ (по аналогия с фискален борг) и да се постанови, че пазарът е великият регулатор на икономиката и няма да се използва държавата за изправяне и/или „ремонтване“ на „пазарните дефекти“. Напротив, след настъпването на кризата суперлибералите твърде бързо изоставиха своята идеология и възприеха като политика противниковата им такава – оказаха се същински кейнсианци, а в някаква степен и марксистки. Имаме предвид, че либералните правителства спешно изготвиха и приеха откровено кейнсиански и финансово щедри антикризисни програми, дори направиха реверанс и на Маркс с извършените национализации на ключови финансови институции. Финансовото бреме на борбата срещу кризата бе стоварено върху гърба на невинните редови данъкоплатци от бедните и средната класа. Чрез антикризисните програми главните виновници за кризата получиха много милиони и милиарди за покриването на причинените от тях загуби, но – в разрез с елементарния морал и отговорност, те безцеремонно си изплатиха и разпределиха арогантно високи бонуси и цинично продължиха суперлюксозния си начин на живот със самочувствието, че обществото им е длъжно.

²⁴ Вж. Клайн, Н., Шоковата доктрина. Възходът на капитализма на бедствията, изд. „Изток-Запад“, С., 2011. Авторката е популярна активистка на зелените движения и на алтерглобализма.

²⁵ За Меснер „краят на историята“ ще настъпи, когато на земята се установи Вечното царство божие...

III.

Безспорно е, че „пазарът е велик социален механизъм на цивилизацията“ (по Ал Гор и други автори) и той няма сериозна алтернатива. Когато обаче се говори за пазарна икономика, особено от неолиберали, обикновено се разбира възможно най-либералната такава. Подценява се, дори се пренебрегва историческият факт, че са съществували и са функционирали три основни вида модели или системи на пазарни икономики, а именно:

а) **Силно либерален**, но не фундаменталистско-либертариански модел или тип пазарна икономика „а ла А. Смит“, който е считал, че държавата може и следва да осъществява „умерена стопанска дейност“ и е било абсурдно да се препоръчва приватизация на „естествените монополи“, дори е бил подозрителен и негативно настроен към корпорациите.

б) **Умерено либерален и регулиран** (или ръководен, дирижиран) от държавата модел на пазарна икономика „а ла Дж. М. Кейнс“.

в) **Суперлиберален**, клонящ към пазарен фундаментализъм-либертариизъм, тип или модел на пазарна икономика „а ла Айн Ранг, М. Ротбард и сие“, достойни ученици на фон Мизес, фон Хайек и М. Фридман.

Айн Ранг (Алиса Розенбаум) е емигрантка от бившия Съветски съюз в САЩ, където бе избрана за „Мислител на ХХ век“ заради нейните неолибертариански идеи и активната им защита. Неин ученик е бил Алън Грийспан и активен последовател – Маргарет Тачър. Посочваме наред с Айн

Ранг и М. Ротбард, доколкото той счита държавата за несъвместима с пазара и препоръчва нейното „поглъщане“ от пазара²⁶. Впрочем ето и Веруюто на Айн Ранг: „Търговският (т.е. пазарният) принцип е единственият рационален и етичен принцип на всички човешки взаимоотношения, лични и обществени, частни и публични, материални и духовни“..., индивидуализмът-егоизмът е висша ценност, а колективизмът-алтруизмът е неприщъц за пазарното общество²⁷.

Би могло да се каже, че пазарните фундаменталисти или либертарианците гонят колективистичността през вратата, но я пускат през прозореца чрез т.нар. екупен принцип. Освен това обществото като цяло е колективистично (Аристотел е нарекъл човека социално-политическо животно), човекът извън общността не би бил човек; дори пазарът е колективистична дейност с индивидуални резултати.

По-често срещано в литературата разграничение между видовете, типове или системите на пазарните стопанства обикновено е на географски принцип и е следното:

- **Англосаксонски тип пазарен капитализъм**, който се счита за най-либерален;
- **Азиатски модел на пазарен капитализъм**, при който държавата играе активна роля, подобен е на кейнсианския модел, но е пресилено да се отъждествява с него. Що се отнася до китайския модел, той е специфичен, дори уникален;
- **Европейският модел** е нещо средно между англосаксонския и азиатския модел.

²⁶ Вж. Ротбард, М., Власт и рынок: госсударство и экономика, пер. с англ., Челябинск, Социум, 2010, с. 12, 13 и др.

²⁷ Ранг, А., Добродетелта на егоизма, изд. „МаК“, С., 2008, с.с. 41, 48-49.

Посочените основни модели не изчерпват разнообразието на „пазарния строй“ (по Ж. Атали), доколкото „Израел е класически пример за икономика, обременена от традициите на социалистическото стопанство“²⁸. И Ж. Атали сочи, че „израелската икономика си остава доста социалистическа... израелците не обичат частен работодател да им дава заплатата, пък бил той и евреин“²⁹. Атали обаче уточнява, че тази икономика „вече не е социалистическа“³⁰ или може би по-скоро не чак в такава голяма степен. Освен това, в края на краищата, „всяка страна трябва (или по-скоро се стреми – ВС) да избере и приложи свой собствен път на развитие“³¹, съобразен с нейната история, традиции и култура. Цитираните мисли са на бившия американски президент Р. Никсън са поостарели, защото от около началото на 90-те години на миналия век, главно чрез т.нар. Вашингтонски консенсус (в който главна роля играят САЩ и прословутите международни финансови институции – Международният валутен фонд – МВФ, и Световната банка – СБ), се упражнява силен натиск за налагане на възможно най-либерален и унифициран пазарен модел. Той стана актуален и доминиращ в англосаксонския свят още след неолибералната контрареволюция от края на 80-те години, началото на 90-те години на миналия век, чието начало бе именувано „рейгъномика“ и „тачаризъм“ (на имената на нейните политически водачи и покровители – Р. Рейгън и М. Тачър).

Осъществената консервативна контрареволюция и крахът на реалния социализъм разколебаха привържениците на т.нар. Друг път, типичен привърженик на който беше и

президентът на Института за свобода и демокрация, базиран в Перу, Ернесто де Сото, за когото споменава дори Никсън в цитираната му книга – като изявен представител на „Друг път“. В началото на новото хилядолетие Ернесто де Сото вече го измъчва мисълта за мистерията на капитала в смисъл „Защо капитализмът тържествува на Запад и търпи поражения в целия останал свят“³².

Към книгата на де Сото се проявява небивал интерес, доколкото тя излиза на английски език едновременно в Лондон, Ню Йорк, Торонто, Сидни и Оукланд, а М. Тачър в отзива си за нея пише, че тя „възбужда поразително благодатна революция“ (с. 11). Впрочем идеята на де Сото накратко е следната: Положението в развиващите се страни, според него, едва ли не е „Вода газ, жаген ходи“, в смисъл, че у тях са налице огромни „замразени“ или „умъртвени“ капитали под формата на недвижима гражданска собственост и земеделски земи. Ако тази собственост се урежулира и документите за нея се секюритизират и изкарат на пазара от развиващите се и бившите социалистически страни, те ще получат 9,340 трилиона долара, които биха били достатъчни за тяхната модернизация и „вестернизация“. Досега не сме срещали информация за съгбата на идеята и плана на де Сото, самият той проявява известно съмнение; интересът на англосаксонските страни към предложението му обаче е многозначителен.

Безспорно е, че пазарният капитализъм притежава определени достойнства и той наистина е „велик социален механизъм на цивилизацията“, но бедата е, че неговите горещи

²⁸ Никсън, Р., Не изпускайте момента, изд. „В. Търново“, с. 169.

²⁹ Атали, Ж., Евреите, светът и парите, Изд. „Рива“, С., 2009, с. 538.

³⁰ Там там, с. 548.

³¹ Никсън, Р., цит. съч.

³² Вж. Де Сото, Е., Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире, изд. „Олимп-Бизнес“, Москва, 2004.

привърженици идеализират, абсолютизират и едва ли не обожествяват свободния парично-пазарен механизъм. Или, както се изразява Жак Атали, „парите (като инструмент на пазара – ВС) изпълняват в областта на материалното (а за съжаление – в определена степен, и в областта на духовното – ВС) функции, успоредни на божествените“³³.

Парично-пазарният механизъм безспорно притежава и сериозни слабости, недостатъци или пороци (по Кейнс), за основните от които споменава и самият А. Смит³⁴. Колкото един обществено-икономически строй (бил той социализъм-комунизъм или капитализъм) е по-краен и „по-чист“, толкова в по-голяма степен придобива черти и характер на утопия или „пазарна религия“; от обществено благо той (пазарът) се превръща в обществено зло³⁵. Дори Зб. Бжежински пише, че суперлибералният капитализъм придобива характеристики на „тип утопия“³⁶. Освен това той (пазарът) абсолютизира материалните и подценява, пренебрезва духовно-културните ценности и по такъв начин се оказва главен фактор за разширяващата се и задълбочаващата се духовно-културна криза. Това по най-добрия начин е изразено не от друг, а от папа Бенедикт XVI, който пише: „Парите и богатството стават мяра за всичко ... хората се превръщат в стока ...

отчуждават се ...настъпва морално разпадане ... духовна пустота ... разрушаване на съвестта ... либералният пазар налага своите непреклонни закони на всички аспекти на живота. Целият морал на църквата, т.е. цялата духовна и антропологична концепция за християнството, вече не намира съответствие и разбиране в днешния западен (суперпазарно-материалистичен – ВС) свят“³⁷. Подобни мисли изказва и цитираният Бжежински, дори квалифицира холивудските филмови и телевизионни продуценти като „културни разбойници“ (Вж. източника на предходния цитат от него).

За съжаление, срещат се още по-силни, дори апокалиптични визии за последиците от неговото действие, в смисъл, че „разумът е възникнал във времето и би могло да настъпи време, когато отново няма да го има и, следователно, животът да остане сляп и инстинктивен“³⁸ и/или „постчовекът“ да престане да представлява човешкия род³⁹, който се счита, че е в криза (според Н. Бергяев). С други думи „човекът ще е просто един предмет сред другите предмети“⁴⁰, като „е възможно дори да изчезне от лицето на земята“⁴¹.

За философите на новото време Т. Хобс, Ж. Ж. Русо и други „човек за човека е Вълк“

³³ Атали, Ж., Евреите, светът и парите..., с. 589.

³⁴ Вж. Стоянов, В., Адам Смит е прозрял не само величието на пазара, но и неговите му, сп. „Икономически алтернативи“, бр. 4, 2010, с. 3-27.

³⁵ Вж. Стоянов, В., Пазарът – социалното благо или социално зло, сп. „Известия на ИУ – Варна, кн. 3, 2010, с. 21-33.

³⁶ Вж. Бжежински, Сб., Извън контрол, изд. „Обсидан“, С., 1994, с. 65, 66, 77, 78, 79, 81, 83.

³⁷ Цит. по: Тесоре, Д., Рацингер: Въведение. Нравствените, политическите и религиозни възгледи на Бенедикт XVI, изд. „Сиела“, С., 2007, с.с. 41, 46, 71, 115, 116, 1191 1291 1301 1311 169 и 180.

³⁸ Булгаков, С. Н., Философия на хозяйства, изд. „Наука“, Москва, 1990, с. 71; Любопитно е, че Ш. Фурниер, повлиян може би от призива на Русо „назад към природата“, дори предлага човешкият разум да се върне към своите естествени инстинкти. Той счита, че „цивилизацията е едно общество, което е противно на природата ..., а човешката писана история е прилагане на различни способности за потискане на инстинктите“ – Вж. Стоянов, ЦВ., цит. съч., с. 363.

³⁹ Кувейт, М., Когато битове, атоми, неврони и гени станат БАНГ, в. „Монд Дипломатик“, м. октомври, 2009, с. 22.

⁴⁰ Атали, Ж., Братства. Една нова утопия, изд. „КХ“, С., 2003, с. 182.

⁴¹ Сейгън, К., Свят, населен с демони. Науката като свещ в мрака, изд. „Бард“, С., 2009, с. 348.

и се осъществява „война на всеки против всички“. Днес някои го казват по друг начин: „Всичко е бизнес, а бизнесът е война“ (думи на олигарх в японски филм за живота им), или в духа на Х. Спенсър, че „икономически силните са глъжни да преследват икономически слабите, докато ги изтребят“⁴². И в джунглата едни животни изтребват други, но с тази разлика, че животните обикновено изтребват други видове, а човекът – себеподобните си, както и всички останали видове животни (по една или друга причина, главно икономическа, но понякога дори само за „удоволствие“).

Едва ли нормалният разум може да остане безразличен към фактическите и очакваните последици от действието на суперсвободния пазар, на „чистото“ пазарно общество, на „пазарната цивилизация“. Впрочем **пазарът също е продукт на разума и щом разумът е несъвършен, нелогично е пазарът да бъде съвършен**. При това е характерен и един **парадокс във взаимоотношенията разум-пазар или пазар-разум**. Имаме предвид, че пазарът е продукт на разума, а се оказва генератор на антикултура и антидуховност въобще, а така също провокатор на конфликти и инстинкти, фактор за „варваризация“ и „зоологизация“ на човека; и колкото е по-свободен или „по-чист“, толкова в по-голяма степен проявява негъзите или пороците си. Президентът на ЮАР П. Мбеки го нарича „звяр“. Някои считат, че това се отнася и за неговия антипод – социализъм-комунизъм, който претърпя крах. Свободният пазарен капитализъм много по-трудно достига до крах по две основни причини:

а) осигурява по-силни, дори зверски стимули към труд и ефективност, които, разбира се, имат своята висока социална цена⁴³, и

б) той е твърде гъвкав, което бе доказано и при настъпването на глобалната финансово-икономическа криза през 2007/2008 г. Антикризисните програми „погълнаха“ над два трилиона долара.

Впрочем капиталистическото пазарно стопанство се дотира от бюджета не само в периоди на кризи, но и в безкризисни периоди, без, разбира се, да се „шуми“ за това. Тези „абсурдни“ за частно-капиталистическото стопанство форми на финансиране Р. Т. Кийосаки ги нарича „бейлаут“ и ги квалифицира като „социализъм за богатите“, дори като кражба на пари (от бюджета). „Тази кражба на пари е от години. За най-богатите става обичайно да използват държавата, за да взимат от бедните и от средната класа и да дават на богатите“⁴⁴.

Цитираният автор сочи, че „Брутният вътрешен продукт на САЩ надминава 14 трилиона долара. Общата сума на всички „бейлаути“, раздадени до началото на тази година, възлиза на половината от тази сума“, което ни изглежда преувеличено, но и на половината да я намалим, пак е твърде много. Самата същност на това „социалистическо финансиране“ на богатите е абсурдно за частно-пазарната икономика, но е факт. Впрочем социализъм-комунизъм бе „по-правоверен“ към идеологията си, отколкото пазарният капитализъм, който според Л. Търоу, е съвместим дори с робството в името на икономическата изгода за „привилегированите“ (по Н. Чомски).

⁴² Цит. по Търоу, Л., Бъдещето на капитализма, с. 485.

⁴³ Когато чилийски журналист попитал М. Фридмън (при посещението му в Чили) „не е ли твърде висока цената на чилийския пазарен експеримент“, отговорът на Фридмън бил: „Глунав въпрос.“ – цит. по Клайн, Н., цит. съч., с. 109.

⁴⁴ Кийосаки, Р. Т., Конспирацията на богатите, пр. от англ., изд. „Акура“, С., 2010, с. 89.

Общоприето е, че социализмът-комунизмът и капитализмът са антиподни обществени системи, между които през последните няколко века се води гигантски двубой, завършил с победа на капитализма. Парадоксално е, че между тях са налице и сходства, прилики, общи неща, като например:

И двете системи се „раждат и утвърждават с мащабни репресии и насилие“. Имаме предвид първоначалното натрупване на капитала и Октомврийската революция в Русия от 1917 година.

С репресии, ужас и насилие се „роги“ и утвърди суперлиберално-фундаменталисткия или либертарианският модел на пазарен капитализъм“ а ла М. Фридман. Това стана първоначално в т.нар. Южен конус – Чили, Бразилия, Аржентина и Уругвай, още преди официално да се осъществи консервативно-либертарианската контрареволуция под политическото ръководство на Р. Рейгън и М. Тачър, известна в началото като „рейгъномика“ и „тачъризъм“.

Подготовката за преодоляване олевяването на Южния конус е започнала доста порано от преврата на генерал Пиночет през 1973 г. Имаме предвид, че по специална програма за безплатно обучение в САЩ (главно в Чикагския университет и в Университета в Бъркли) се обучават младежи от Южна Америка и други развиващи се страни като форма на подпомагане на тяхното развитие. След завършването на образованието си те се връщат в своите страни и придобиват прозвището „Момчетата от Чикаго“ и „Мафията от Бъркли“, за които е характерно, че са обучени и надъхани с фундаментално-либертариански идеи.

Генералите и военните хунти осъществяват кървави преврати и жестоки политически репресии (първо в Чили, а след това

и в другите страни от Южния конус), а „Момчетата от Чикаго“ и „Мафията от Бъркли“ чрез шокова икономическа терапия трансформират икономиките в либерално-либертариански, т.е. в пазарни икономики в „най-чист“ вид, под одобрителния поглед и самодоволство на „архитекта“ им – М. Фридмън, лидера на Чикагската школа (починал през 2006 г.). Въпреки настояванията от негова страна, дори Рейгън и Тачър не посмяха да достигнат до някои крайности, до които достигнаха „Момчетата от Чикаго“ и „Мафията от Бъркли“ с помощта на репресиите на генералите.

Този отработен вече модел и подход в страните от Южния конус бе приложен и в други страни, а през 1989 г. бе приет „на въоръжение“ от пръкналата се институция Вашингтонски консенсус, за която стоят САЩ и прословутите международни финансови институции МВФ и СБ. Вашингтонският консенсус представлява поредица (8-10 на брой) суперлиберално-либертариански принципи, които – къде по-елегантно, къде по-грубо, започнаха да се налагат навсякъде в т.нар. страни в преход, които достигнаха към 100. „Морковът“ на Вашингтонския консенсус са финансовите помощи на изпадналите във финансови затруднения държави, а „тоягата“ – шоковите икономически реформи: „варварска“ приватизация (вкл. на естествените монополи), дерегулация, съкращаване на социални разходи, намаляване на ганъците, конвертируемост на националната валута, отваряне на границите чрез премахване на митнически и немитнически ограничения и др. Накратко и метафорично – „хвърляне“ в океана на глобалната икономика, където са и глобалните „акули“ (корпорации), и кой – както може, да се спасява от тях ...

Това, което съвсем накратко разказах в преходните редове за шоково-либералната терапия, е поднесено най-подробно,

убедително и аргументирано от много известната канадска активистка на зелените движения и алтерглобализма Найоми Клайн в нейна книга, която неотдавна излезе и у нас⁴⁵.

Немският професор Л. Поле още в началото на миналия век пише, че „индивидуалният стопански строй (т.е. капитализмът) се е появил заедно със самата държава ..., а социализмът го придружава, както сянката следва светлината“⁴⁶. Нека обаче се абстрахираме от историческите неточности на Л. Поле (поне доколкото колективистичното общество предхожда индивидуалистичното), но да приемем, че е така. Според него обаче, социализмът следва капитализма като негова сянка не за да го замени, защото е недостоен за това, но е призван „да му диша във врата“, за да мотивира и стимулира неговото усъвършенстване.

Цитираният Поле твърди също така, че „всеки колективизъм води в края на краищата до комунизъм с присъщите му инстинкти“⁴⁷. И по тази постановка на проф. Поле би могло да се спори, но нека и нея да приемем за вярна. От предходния анализ обаче разбрахме, че до доминиране на инстинктите води и пазарният индивидуализъм (т.е. пазарният капитализъм), само че по други пътища. Впрочем до фатален край води всяко крайно или „чисто“ общество, било то социализъм-комунизъм или свободен пазарен капитализъм.

Накрая бихме искали да кажем, че в рамките на глобализацията е налице идея за **„глобализиране“** и на **религиите**, израз на която е **т. нар. екуменизъм**. В екуменически план

се признава привлекателността на азиатските религии-философии или философии-религии, включително и от папа Бенедикт XVI, който заявява, че „религиозният избор в настоящето ще бъде между азиатската религиозност и християнската вяра“⁴⁸.

Ако и доколкото трябва да държим сметка за ставащата все по-популярна „азиатска религиозност“, би следвало да обърнем внимание върху някои нейни основополагащи идеи. В случая имаме предвид идеята за **„средния (благородния) път“**, която се споделя и от Аристотел – под формата на т. нар. „златна среда“. Тази идея не е непозната и на християнското мислене и практика под формата на „друг път“, „среден път“, „държава на всеобщото благодеяние“ и други – по-съвременни – наименования като „социална държава“, „социално пазарно стопанство“ в Европа, а в САЩ – „Нов курс (New Deal)“ на президента Ф. Д. Рузвелт. По идеологически съображения обаче, вкл. и поради мощни интереси, те не се припознават нито от крайното „ляво“, нито от крайното „дясно“, ала едва ли може да се отрече, че идеята е адекватна на „здравия разум“. В противен случай идеите и моралът умират и биха останали само интересите, което, без съмнение, ще промени кардинално същността на човека, ако изобщо той би оцелял в създадените от самия него тотално кризисни условия...

В заключение ще кажем, че се солидаризираме напълно с Лестър Търоу, в смисъл, че социализмът-комунизъм не доказва правото си на съществуване, но и ултралибералният капитализъм „също не ни върши работа“ и поради това той „трябва да претърпи дъл-

⁴⁵ Вж. Клайн, Н., Шоковата доктрина. Възходът на капитализма на бедствията, изд. „Изток-Запад“, С., 2011.

⁴⁶ Поле, Л., Капитализъм и социализъм, пр. от немски език, печатница „Витоша“, С., 1926, с. 16-18.

⁴⁷ Поле Ж., цит. съч., с. 58.

⁴⁸ Цит. по: Тесоре, Д., цит. съч., с. 71.

бока метаморфоза”, като „се измисли нещо ново”⁴⁹, което впрочем е измислено и само трябва да се приложи – „средният (благо-родният) път”.

Това, разбира се, съвсем не е лесно, особено като имаме предвид силата на съвременната синархия⁵⁰ и признанието на Уорън Бъфет, че „има класова борба, но моята класа – класата на богатите, ръководи тази борба. И ние я спечелихме”⁵¹. Дали

казаното от У. Бъфет е ирония или откровение не е толкова важно, защото просто е истина. Тези „с най-големите кесии” (по израза на един бивш английски министър) обикновено имат решаващата дума и те биха чули други гласове само ако са многобройни и мощни. Едно време хората са разчитали на добри и справедливи монарси, а сега остава да разчитаме на великодушното на олигарси, което, общо взето, не им е твърде присъщо... **ИА**

⁴⁹ Вж.: Търоу, Л., цит. съч., с.с. 467 и 485.

⁵⁰ Синархията е понятие, което трудно би се намерило в речниците и по същество означава тайно или полутайно организиране на елита с цел увековечаване на неговото управление и недопускане в него на безконтролно участие на „непосветени” – Вж.: Пикет, Л., и Кл. Принс, Откровението на Сион, ИК „Бард”, С., 2007, с. 416 и следв.

⁵¹ Цит. по: В. „Монд дипломатик” от м. ноември-декември 2009, с. 2, кол. 2.